

DE
WAPEN
VERZAMELAAR

13e Jaargang 1975

Tijdschrift
van de
Vereniging
Nederlandse
Wapenverzamelaars

Haakbussen uit Nederlands bezit

INLEIDING

Een onderzoek naar in Nederlandse collecties aanwezige haakbussen heeft aangetoond, dat het aantal, dat tot op heden bewaard is gebleven, groter is dan aanvankelijk had kunnen worden verwacht. Het gaat hierbij namelijk om vuurwapens uit de late Gotiek, een periode waarin vuurwapens nog slechts in hun allereerste ontwikkelingsfase stonden. Bovendien waren deze vroege producten niet van kostbare materialen vervaardigd of anderszins van kunstwaarde, waardoor er geen aanleiding bestond ze zorgvuldig te bewaren.

Het vrij uitvoerig onderzoek heeft een dertigtal haakbussen van één zeer bepaald type aan het licht gebracht. De schrijver is in de gelegenheid gesteld deze wapens te beschrijven en op te meten waarvoor hij de desbetreffende musea en andere eigenaars zeer erkentelijk is. In het onderhavige artikel worden de resultaten van dit onderzoek gerapporteerd.

Met opzet is als titel van dit artikel niet gekozen "Nederlandse Haakbussen" maar "Haakbussen uit Nederlands bezit." Het staat namelijk niet onweerlegbaar vast, dat de beschreven haakbussen indertijd in de Lage Landen zijn vervaardigd. Waarschijnlijk is dit wel het geval. Hiervoor zijn twee redenen aan te voeren. Ten eerste zijn - voorzover kon worden nagegaan - vrijwel alle betrokken haakbussen òf op Nederlandse bodem gevonden òf sinds onheuglijke tijden op de tegenwoordige verblijfplaatsen aanwezig geweest. Ten tweede zijn de haakbussen vermoedelijk zeer "honkvast" geweest, daar zij op relatief eenvoudige wijze door een plaatselijke wapensmid konden worden vervaardigd, veelal werden gebruikt voor de statische verdediging van een stad of burcht, en zich niet leenden als "relatiegeschenken" (zoals bijvoorbeeld harnassen en zwaarden, en de latere radslotwapens).

Vóórdat tot een beschrijving van de aangetroffen haakbussen wordt overgegaan zullen deze wapens eerst, door middel van een algemene inleiding, in hun samenhang met de vroegste vuurwapenontwikkeling worden besproken. Deze inleiding is gedeeltelijk ontleend aan de literatuurverwijzingen 1 en 2.

HISTORISCHE ONTWIKKELING

De ontwikkeling van de eerste handvuurwapens loopt volkomen parallel aan die van het vroegste geschut. Dit verklaart ook de naam "handkanon" die vaak voor deze typen van handvuurwapens wordt gebruikt, een naam die nog duidelijker dan "handbus" de verwantschap met geschut aangeeft. In de hedendaagse terminologie is een handbus een handvuurwapen zonder slotmechanisme, dat wordt afgevuurd door middel van een - niet met het wapen verbonden - gloeiend voorwerp.

Type 1

Een van de oudste bewaard gebleven handbussen is de zogenaamde "Tannenberghandbus." Daar dit wapen werd gevonden in de ruïne

van de vesting Tannenberg in Hessen en deze vesting in het jaar 1399 na een belegering werd geslecht moet deze handbus van vóór die datum zijn, wellicht uit omstreeks 1390. Het wapen bestaat uit een uit brons gegoten, aan één zijde gesloten, zeskantige buis met een zundgat bovenaan achterin de loop. Aan de achterzijde bevindt zich een bus, waarin een stok is gestoken voor het hanteren en richten van het geheel, een voorloper van de lade. Deze kleine handbus heeft een lengte van 32 cm, een kaliber van 17,5 mm en een gewicht van 1,24 kg. Het zundgat is reeds voorzien van een verdieping, de kruitpan, waarin wat kruit werd gedaan teneinde de hoofdlading met grotere zekerheid tot ontbranding te kunnen brengen.

Type 2

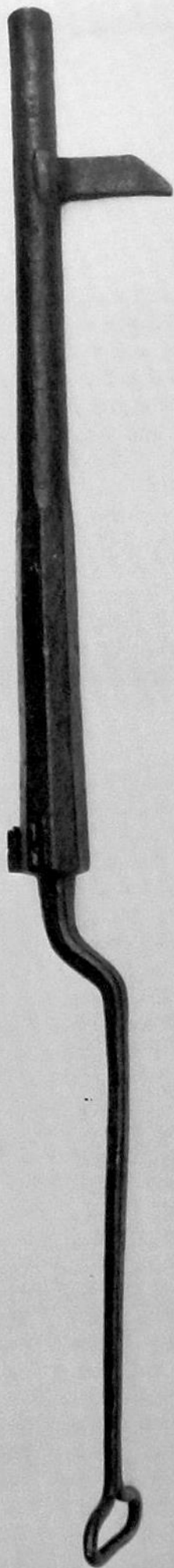
Een tweede type haakbus bestaat uit een korte zware loop, die door middel van ijzeren banden op een houten lade is bevestigd. Een voorbeeld hiervan is de zogenaamde "Berneer haakbus" uit omstreeks 1400. Deze bus heeft een looplengte van 18 cm en een kaliber van 30 mm. De haak is in dit geval in de houten lade gemonteerd.

Type 3

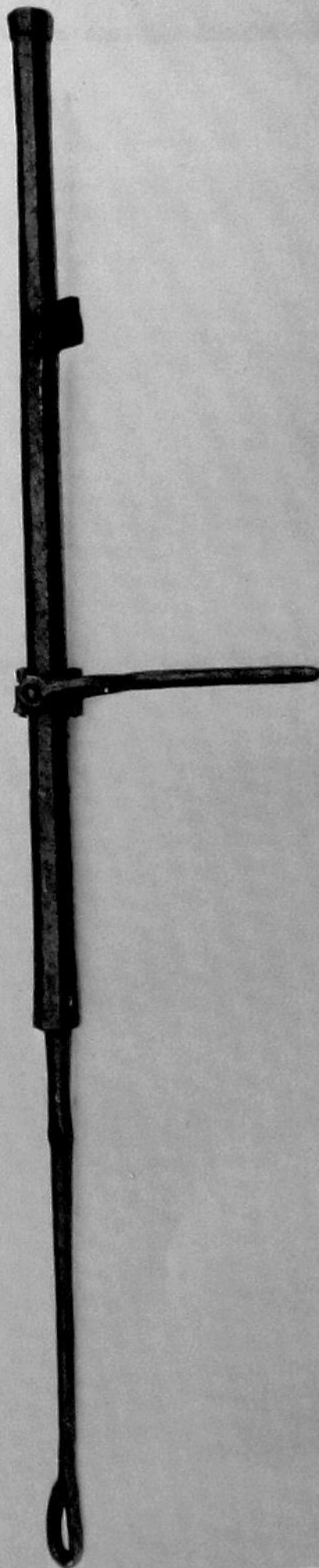
Een iets latere handbus, uit het Tøjhusmuseet te Kopenhagen, de zogenaamde "Vedelspang-handbus", stamt uit ongeveer 1420. Deze smeedijzeren handbus is ongeveer 21 cm lang, exclusief de eraan vastgesmede ijzeren staaf (die de houten lade van het vorige type vervangt), heeft een kaliber van 18 mm (aan de monding 27 mm), en een tegenwoordig gewicht van bijna 2½ kg (de wand van de loop mist een gedeelte). Het wapen is voorzien van een haak, bevestigd aan een om de loop gesmede ijzeren band. Deze haak diende om de terugstoot op te vangen wanneer van een muur, schraag of vork af werd gevraagd. Vanwege deze haak wordt dit type handbus ook "haakbus" genoemd. Dit woord, in het Duits "Hakenbüchse", werd in het Engels verbasterd tot "Häckbut" en in het Frans tot "Arquebuse".

Uit de eerste helft van de 15de eeuw is de haakbus, afgebeeld op afb.1. Dit wapen heeft een looplengte van 71 cm, een totale lengte van 129,5 cm, een kaliber van 20 mm en een gewicht van 5,5 kg. Aan het uiteinde van de smeedijzeren stang bevindt zich bij dit wapen een ring. Andere namen voor dit type vuurwapen waren "sclopus", "scopitus", "schiopetto" en "coulevrine". Afb.2, ontleend aan een 15de eeuws manuscript uit de Bibliothèque Nationale te Parijs, laat zien op welke wijze een ruiter een dergelijke haakbus afvuurde. Ruiterbussen hebben vermoedelijk een lengte gehad van niet meer dan een meter en een ring die zich in een verticaal vlak bevindt (zie afb.2). De bus van afb.1 heeft evenwel een horizontale ring en een grotere lengte en is derhalve vermoedelijk voor het voetvolk of voor vestinggebruik vervaardigd.

Gesteld kan worden dat de ruiterhaakbus de voorloper is van de ruiterkarabijn, het iets zwaardere en langere type haakbus de voorloper van het musket en het zwaarste type de voorloper van de walbus.

Haakbus met aangesmede haak, pan en vizier of lonthouder (Legermuseum, no. OK 114)
De neerwaarts geknikte stang duidt wellicht op een vizierinrichting

Haakbus met vork, zundgat aan bovenzijde en horizontaal gat in stang (Legermuseum, no. OK 117)

Van deze latere wapentypen zijn diverse uitvoeringen bekend, waaronder met radslot-, vuursteen- en percussiemechanisme. De rechte steel van de genoemde haakbussen werd in de 15de eeuw geleidelijk vervangen door een verbeterde lade. De steel werd korter en verticaal afgeplat. Hierdoor werd het mogelijk de lade tegen de schouder te laten rusten bij het mikken of, naderhand, tegen de wang. Tegen het einde van de 15de eeuw begon de vorm van de moderne geweerlade zich af te tekenen: een dikke - iets oplopende - kolf, bij de loop overgaand in een dunner gedeelte waar de loop op rustte. Tegelijkertijd werd de loop ook verbeterd: hij werd langer en slanker gemaakt en aan de lade bevestigd door middel van dwarsstiften of pennen in plaats van banden.

In de eerste helft van de 15de eeuw werd een verbetering aan de handbus aangebracht door de kruitpan te voorzien van een draaibaar pandeksel, teneinde het pankruit tegen weer en wind te beschermen. Wat later, omstreeks 1470, werd het zundgat in de zijkant van de kruitkamer aangebracht en voorzien van een uitstekende horizontale pan, met of zonder pandeksel.

Hoe was nu de situatie met betrekking tot hand- en haakbussen in de Nederlanden? Een van de oudste verwijzingen naar haakbussen in Nederland is te vinden in een Utrechts manuscript uit het begin van de 15de eeuw. Hierin wordt namelijk gesproken over "busken mitten stelen, die men op scraghen sciet". Een Nederlands manuscript uit ca. 1414 vermeldt "donrehaeken" en een ander uit 1427 spreekt van 20 "haeken", waarmede ongetwijfeld ook haakbussen zijn bedoeld. De vroeg-15de eeuwse haakbus van afb. 1 is in Nederland opgegraven en de loop van een overeenkomstig wapen werd bij Wijk bij Duurstede aan het licht gebracht. Uit de overige literatuur blijkt ook, dat handbussen in de Nederlanden in de 15de en 16de eeuw algemeen in gebruik waren. Dit kan verklaard worden uit het feit, dat handbussen snel en goedkoop waren te vervaardigen, ook door de eenvoudige dorps-smid en poorter, en dat het schieten hiermee weinig oefening en kennis vergde. En toch waren deze handbussen als wapen weinig effectief. Ze waren vrij grof vervaardigd en hadden evenzeer onvolkomenheden als het toenmalige buskruit. Het laden was een tijdrovende bezigheid, nauwkeurig schieten was er niet bij, vooral niet in het open veld met bewegende doelen, en bovendien moest de schutter steeds de beschikking hebben over een vuur om zijn lont te kunnen aansteken. Bij de statische oorlogvoering, zoals bij de belegering en de verdediging van vestingen, kwamen de handbussen iets beter tot hun recht. Toch werden ze ook tegen de ruitery wel eens met enig succes toegepast: het gedonder van de explosies verschrikte de paarden, waardoor hun berijders ze niet goed onder controle konden houden en soms werden afgeworpen. In de gevallen dat een ruiter min of meer bij toeval toch werd geraakt, bestond er een geringe kans dat zijn wapenrusting niet voldoende bescherming tegen het afgevuurde projectiel bood.

Samenvattende hebben we gezien, dat de hand-, resp. haakbussen in drie aparte categorieën kunnen worden verdeeld, al naar gelang het type van de lade of het handvat.

De categorieën zijn de volgende:

- 1) Het type met een bus aan het achtereinde van de loop, waarin een houten stok was gestoken.
- 2) Het type met een houten lade, die aan de voorzijde was verbreed en uitgediept en waarop de loop was bevestigd door middel van banden.
- 3) Het type met een metalen richtstang, die als één geheel met de loop, in het verlengde daarvan, was uitgesmeed.

Daar vrijwel uitsluitend het laatste type in Nederland werd aangetroffen, is het uitgevoerde onderzoek doelbewust tot dit type beperkt gebleven.

IN NEDERLAND AANGETROFFEN EXEMPLAREN

De volgende aantallen haakbussen van het genoemde derde type werden bij de naspeuringen in Nederland gelocaliseerd:

- Raadhuis te Hasselt	14	
- Legermuseum te Leiden	8	
- Rijksmuseum te Amsterdam	5	
- Particuliere collecties	3	(waarvan inmiddels 2 naar het buitenland verkocht)
	—	
Totaal	30	

De haakbussen in het Raadhuis te Hasselt werden ter plaatse gefotografeerd (afb. 3 en 4). Een dertiental andere gemeentes in Nederland werd nog aangeschreven met de vraag of er wellicht haakbussen in de desbetreffende raadhuisen of stedelijke musea aanwezig zijn. Deze gemeentes waren: Arnhem, Bommel, Deventer, Doetinchem, 's-Hertogenbosch, Maastricht, Middelburg, Naarden, Nijmegen, Utrecht, Zierikzee, Zutphen en Zwolle. Dit bleek nergens het geval te zijn. Wel werd door Drs. de Groot, de Conservator van het Gemeentemuseum te Arnhem, de aandacht gevestigd op twee haakbussen die aanwezig zijn in het Kasteel Bergh te 's-Heerenberg.

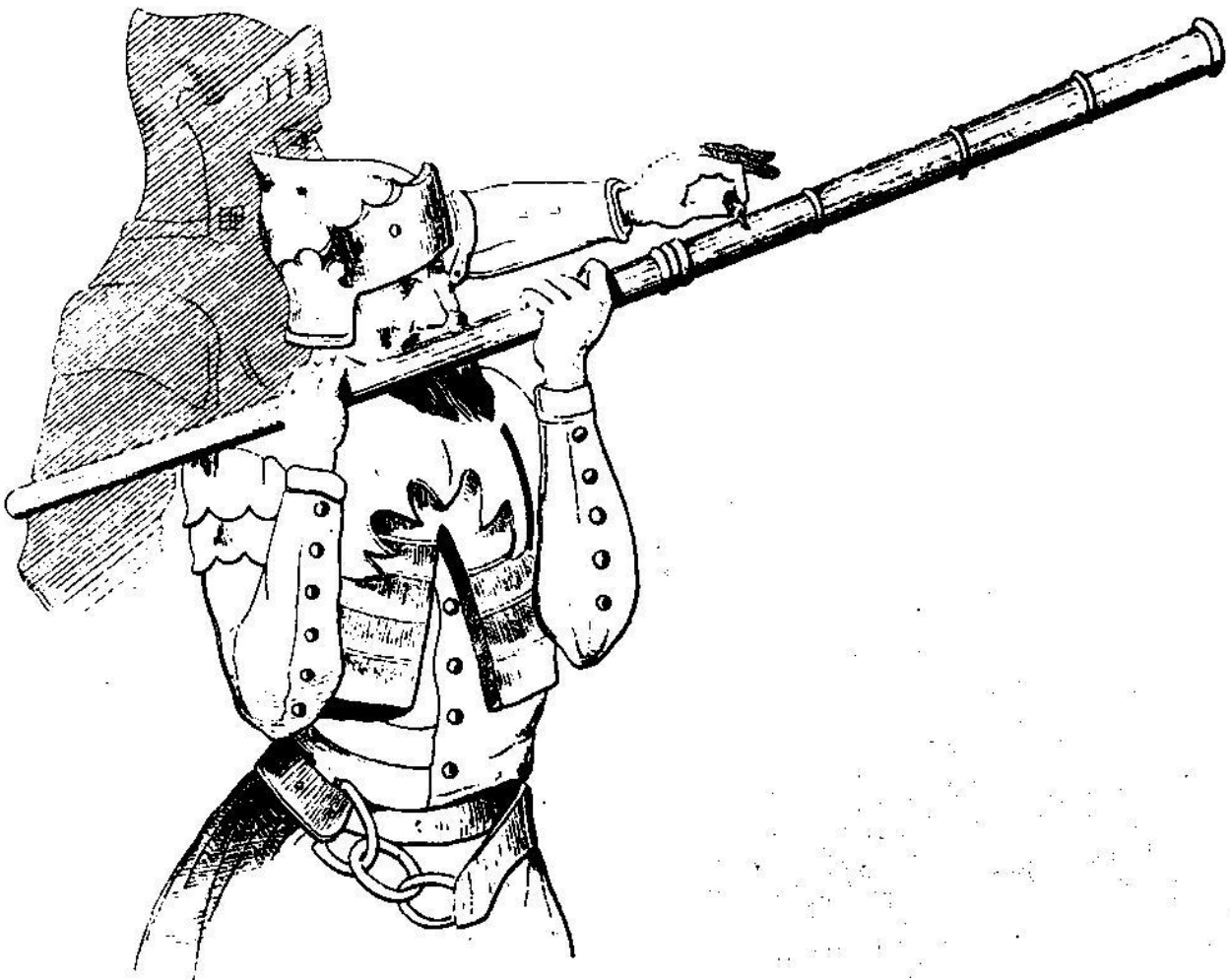
Bij navraag deelde de Heer van Heek, verbonden aan de Stichting Huis Bergh, mede dat zich in de wapenkamer op het Huis Bergh inderdaad twee haakbussen bevinden, een grote die er reeds sinds onheuglijke tijden wordt bewaard en een kleine die afkomstig is van het verdwenen Kasteel Uft aan de Oude IJssel. Deze bussen zijn evenwel van het type met houten lade (die nu ontbreekt). Om deze reden zijn ze niet in dit onderzoek betrokken.

Volkomen overeenkomstige exemplaren van het derde type werden overigens nog in het Wapenmuseum te Luik, België, en in het Geschiedkundig Museum van het Groot-Hertogdom Luxemburg aangetroffen (één exemplaar per museum). Ook in andere buitenlandse musea zullen ongetwijfeld nog wel exemplaren zijn te vinden. Zoals gezegd heeft het onderzoek zich evenwel beperkt tot de in Nederland aangetroffen haakbussen.

Detailopname van een haakbus no. OK 114

Platen voor de geschiedenis
der Nederlandsche Artillerie,
door F.H.W. Kuypers, gep.
Majoor der Artillerie van het
Oost-Indische Leger, Eerste
Deel, pl. VII
Nijmegen, Adolf Blomhert,
1876
(Bibl. Kon. Ned. Legermuseum
Leiden)

In de hierna volgende tabellen zijn de belangrijkste gegevens en kenmerken van de betrokken haakbussen weergegeven. Teneinde niet vooruit te lopen op eventuele conclusies zijn de bussen niet gegroepeerd per type maar opgenomen in de volgorde waarin ze werden onderzocht, chronologisch en per collectie. Alle maten zijn in cm aangegeven en de gewichten in kg.

OVERZICHT VAN IN NEDERLAND AANGETROFFEN HAAKBUSSEN (deel 1)

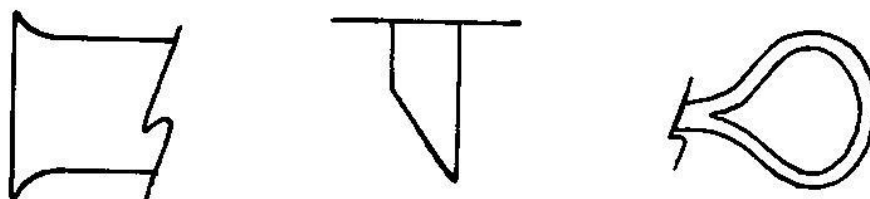
Num- mer	Beschrijving	Gewicht (kg)	Plaats van zandgat	Lengte, totaal	Loop- lengte	Kaliber, aan mond/ van kamer	L _y — kal.	Diameter rondgen/ /pen	Afstand van voorkeilhaak tot monding	Afmetingen van haak verl./hor.	Ring hor./vert.	Gegevens over afkomst	Tegenwoordige eigenaar
1	Smeedijzeren haakbus met iets opgebogen stang, loop 40 procent octagonaal, 80 procent rond	9,6	bovenop	120,5	71	27	35,5	7/7	24,5	7,5/4	horizontaal	"ergens in Neder- land gevonden". vill. Mak v. Waay	Tower, Londen
2	Smeedijzeren haakbus met rechte stang, octagonale loop, boring iets asymmetrisch	8,7	bovenop	167	111,5	3 7/8	37,2	7/7	41,5	8/5	geen ring	17de eeuwse huis in Hasselt (Dr.)	Dr. W. Stryker Grosser ste, Michigan
3	Haakbus met rechte stang, loop 35 procent oct., 67 procent versprongen oct., beugel om loop met op- klapbare pen	12,9	bovenop	167	94	3,4/3,4	27,8	1,1/7	22,5	6,5/4,5	kruis, verticaal	Bewoning van de stad Hasselt	Gemeente Hasselt
4	Haakbus met oct. loop en stang, langwerpige recht- hoekige pen, loop verticaal op 3/4 van monding	16	aan rechter- zijde	167	104	2,6/2,6	40	0,6/	29	9,5/5,4	horizontaal	idem	idem
5	Haakbus met oct. loop en rechte oct. stang, monding versprongen octagonaal	8,5	bovenop	131,6	59,4	3/3	19,8	0,8/7	25	6,5/5,9	verticaal	idem	idem
6	Haakbus met oct. loop en stang, diverse ingelagen en getrokken versieringen	14,5	bovenop	176,5	109,6	3,1/3,1	35,4	1,2/7	32,1	6,7/4	horizontaal	idem	idem
7	Haakbus met oct. loop en stang, loop rond tussen 13 en 79,5 cm van monding	14,9	bovenop	169	106	2,6/2,8	37,8	0,7/1/er- pas	26,4	6 /4,7	horizontaal	idem	idem
8	Haakbus met oct. loop, ver- springend op 80 cm v. mond, oct. stang, rechthoek. pen	18,1	aan rechter- zijde	174	107,8	2,5/2,5	43,1	1,0/	22,3	9,9/5,8	horizontaal	idem	idem
9	Loop van rond naar oct. naar vierkant, vierk. stang, mondingsring met korrel	14,5	bovenop	179,5	111	2,1/2,1	52,8	0,7/1/er- kant	31	9 /4,7	horizontaal	idem	idem
10	Haakbus met oct. loop en vierkantige stang, diverse versieringen, beugel plus pen	13,3	bovenop	180,5	100,7	2,7/2,7	37,3	0,8/1,8	29	7 /4,9	verticaal	idem	idem
11	Haakbus met oct. loop en stang, kiembeugel op 63,2 cm van monding, rechth. pen	15,9	aan rechter- zijde	178,3	110,5	2,6/2,8	42,5	1,6/1/er- 0,4 kant	28,4	8,6/5,6	verticaal	idem	idem
12	Haakbus met oct. loop en flauw-oct. stang, uitgemede korrel, stang hor. doorboord	13,4	bovenop	173	100,2	3,2/3,2	31,3	1,1/7	25	7,2/4	verticaal	idem	idem
13	Haakbus met oct. loop en stang, op 76,6 cm van mond- ring van lantaarnpels	15,4	bovenop	179,8	108,5	3/3	35,5	0,9/recht- hoek	33	7 /5,1	verticaal	idem	idem
14	Haakbus met oct. loop en stang, loop iets taps (ka- mer verzwaaard), rechth. pen	13,6	aan rechter- zijde	174	108,4	2,5/2,5	43,4	1,1/	33,0	7,4/4,5	horizontaal	idem	idem

Num- mer	Beschrijving	Gewicht (kg)	Plaats van zundgat	Lengthe, totaal	Loop- lengthe	Kaliber, aan mond/ van kamer	Lj — ket.	Diameter zundgat/ /aan	Afstand van voorkant haak tot monding	Alfmetingen van haak vert./hor.	Ring hor./vert.	Gegavens over afkomst	Tegenwoordige eigenaar
15	Haakbus met oct. stang, loop half rond, half octagonaal, stang iets onbruikbaar gebogen	11,9	bovenop	181,6	109,5	2,8/2,8	39,1	0,8/vier- pas	27	10,7/5	horizontaal	Idem	Idem
16	Haakbus met oct. loop en stang, haak aan ongesmede band, met gefiel en pen	15	bovenop	180,5	109,3	2,9/krag zicht- baar	37,3	0,7/-	35,8	9,5/3,3	verticaal	Idem	Idem
17	Haakbus met oct. loop en stang, diverse slegmerken, midmerken en verriering	11,6	bovenop	181,5	104	3,3/7	31,5	1,0/-	24,5	6,3/max. 4,6	verticaal	uit diverse bronnen verkrege	Lepermuseum
18	Haakbus met oct. loop en stang, lange rechthoekige pen, genummerd 115	14,4	aan rechter- zijde	171	110	2,8/ver- stopt	42,3	dicht/-	29	8,7/5,3	horizontaal	Idem	Idem
19	Haakbus met oct. loop en stang, schrikant verpri- pend op 52 cm van mond; 113	15,9	bovenop	191	119,3	2,8/7	42,5	1,2/7	27,7	10,8/max. 5,4	verticaal	Idem	Idem
20	Haakbus met oct. loop, met uigernede korrel, beugel met gefiel, midmerken; 116	16,9	bovenop	186	103,4	2,8/7	36,9	0,7/1,6	31	6,2/ca. 3,9	verticaal	Idem	Idem
21	Haakbus met oct. loop, kor- rel echter pen, midmerken en puntverriering; nr. 117	20,1	bovenop	187,4	124,6	2,8/7	44,5	0,65/1,5	35,5	7,5/5,8	verticaal	Idem	Idem
22	Loop 68 procent rond, 32 pro- cent octag., stang vierkant, klein rond korrelje, midmerken; 118	10,8	bovenop	180,5	101,8	2/7	50,8	0,5/1,5	31	7/3,4	horizontaal	Idem	Idem
23	Loop 72 procent rond, 28 pro- cent octag., stang vierkant, klein rond korrelje, midmerken; 118	12,4	bovenop	177,8	100,8	2,1/7	49,0	1,0/1,9	26,9	7/3,2	horizontaal	Idem	Idem
24	Loop 61 procent rond, 39 pro- cent octag., stang vierkant, ge- knikt, pendakel (ontbreekt), opgesmede haak, vizier; 114	10,2	aan rechter- zijde	133,5	76	2,1/7	-	0,5/-	12,8	9,8/3,4	horizontaal	Idem	Idem
25	Loop 71 procent rond, 29 pro- cent oct., stang oct., zundgat op zij maar zonder pen (defiact?)	11,4	aan rechter- zijde	185,2	103,5	2,8/2,8	37,0	0,6/-	37,2	6,8/4,5	horizontaal	Idem	Rijkmuseum
26	Haakbus met oct. stang en loop, schrikant verpriering op 91 cm van mond; merken	14,2	bovenop	183,5	115,9	2,8/2,8	44,5	0,9/2,0	26,5	10,5/4,8	verticaal	Idem	Idem
27	Loop 73 procent rond, 27 pro- cent oct., stang afgebroken, rond gat naar kamer, koperen plaatje (stang)	18,5	bovenop	7	123,4	3,3/3,3	37,4	0,3/1,5	19,6	8,4/5,7	7. stang afgebroken	Idem	Idem
28	Haakbus met korte oppe- pen stang met knop, loop oct., beugel met speldin	11,6	bovenop	120,8	113,1	2,8/2,8	43,5	0,7/1,4	ca. 28 (haak afgebroken)	7/7	opgebogen knop	Idem	Idem
29	Haakbus met ronde naar oct. loop, opgebogen stang met knop, leppen met gefiel	15,3	bovenop	127,5	106,2	3,0/3	35,4	1,0/2,0	ca. 27 (haak afgebroken)	7/7	opgebogen knop	Idem	Idem
30	Haakbus met zekantige stang, loop 54 cm rond, 48 cm zekantig	11	bovenop	162,7	101,8	2,8/ca.2	38,4	0,8/1,8	24,8	9,9/4,7	horizontaal	Kasteel Heerwijk (volgens zagen), veiling Barend	R. T. W. Kempen 's-Gravenhage

OVERZICHT VAN IN NEDERLAND AANGETROFFEN HAAKBUSSEN (Deel 2)

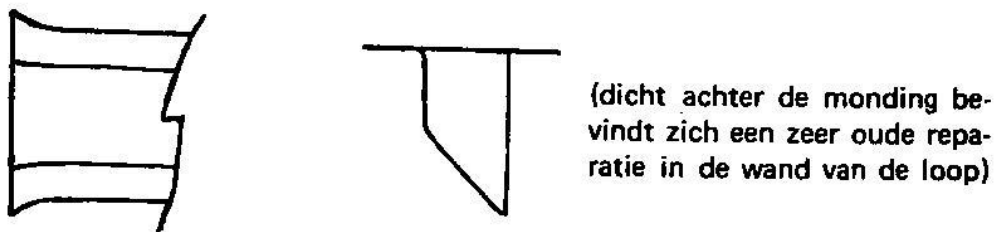
In dit tweede deel van het beschrijvende overzicht zijn schetsen en algemene observaties opgenomen die zich niet goed lenen voor presentatie in een tabel. Elke haakbus is opgenomen onder hetzelfde nummer als dat van de tabellen van Deel 1. De schetsen zijn slechts schematisch en niet op schaal. Zij zijn weergegeven met de haakbus naar links gericht, tenzij anders aangegeven. Eventuele maten zijn weer in cm opgegeven.

No. 1

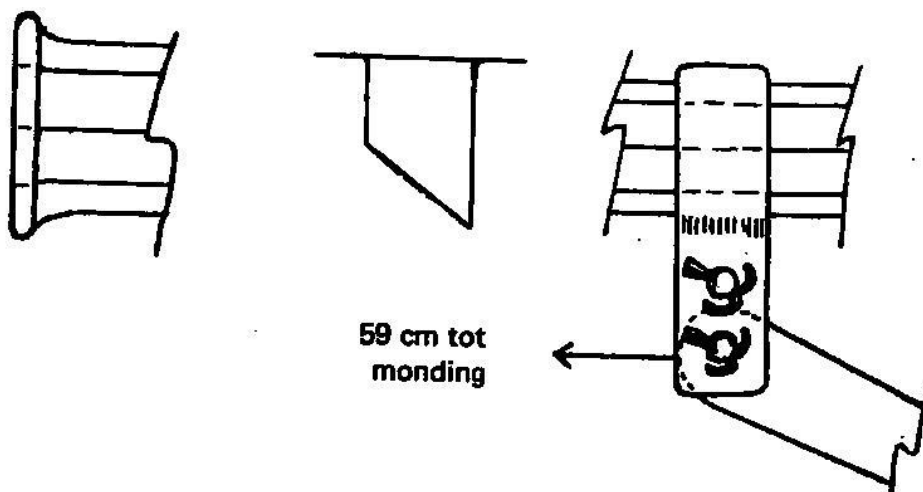
smidsmerk op de rechterzijde
van de haak

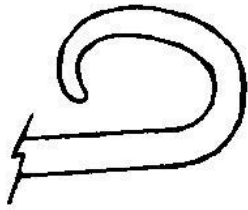
No. 2

Deze haakbus was ingemetseld in de schoorsteen van een 17de eeuws huis in Hasselt, Overijssel, en werd ontdekt bij de afbraak van dit huis in 1970. Het is mogelijk dat de ring van deze bus is verwijderd vóórdat hij werd ingemetseld.

No. 3

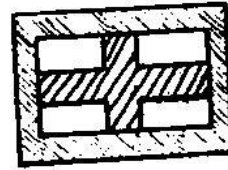

verticale
staartkrul

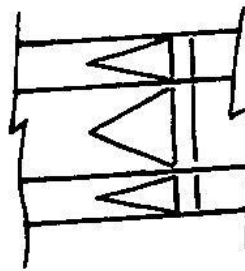
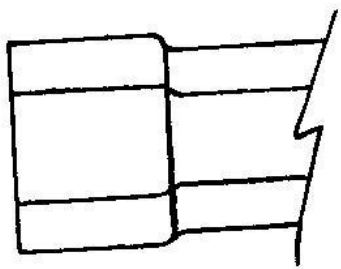

smidsmerk
op rechter-
zijde haak

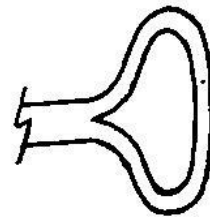

wapen van Hasselt
geschilderd op zijkant
van loop bij zundgat

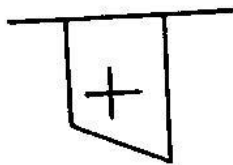
No. 4

gestoken versiering
op bovenste 3 kanten
van loop, op 3/4 van
mondning

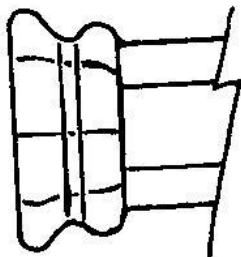
hori-
zontale
ring

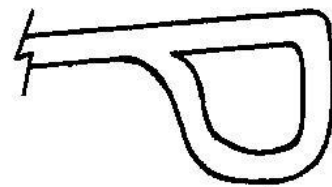
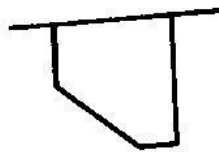
gestoken
kruis op
linkerzijde
van haak

Boven op de loop is bij de pan
het wapen van Hasselt ingesto-
ken en geschilderd (zie No. 3).

No. 5

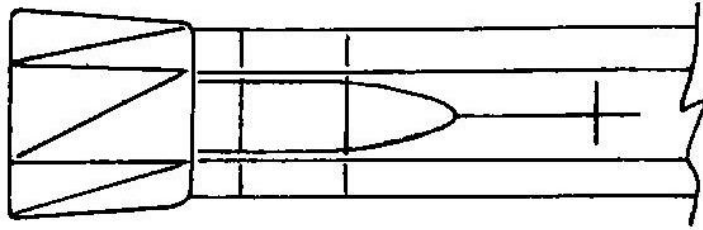

achtkant van geprofileerde
mondingsring versprongen ten
opzichte van achtkant van
loop.

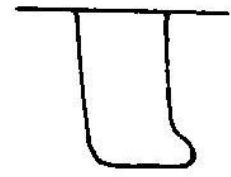

Op de linkerzijde van de loop
bij het zundgat is het wapen
van Hasselt geschilderd.
(zie No. 3).

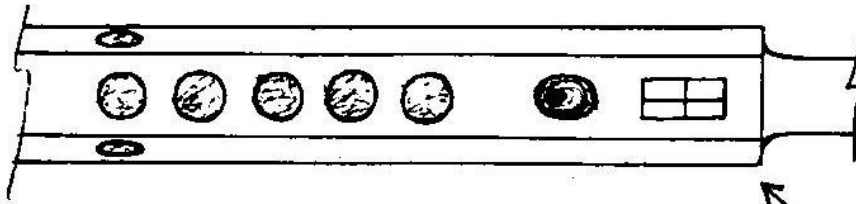
No. 6

gestoken versieringen op voorstuk loop

haak (met onleesbaar smidsmerk)

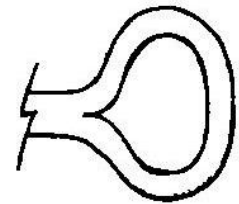
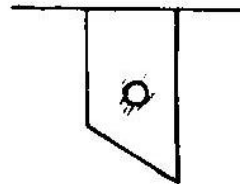
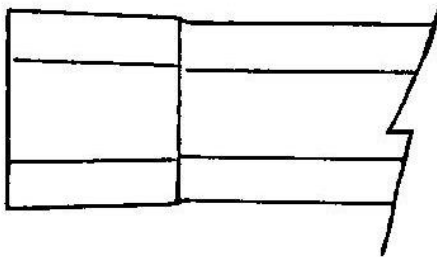

ronde slagmerken (8 rondom loop en 4 extra bovenop loop)

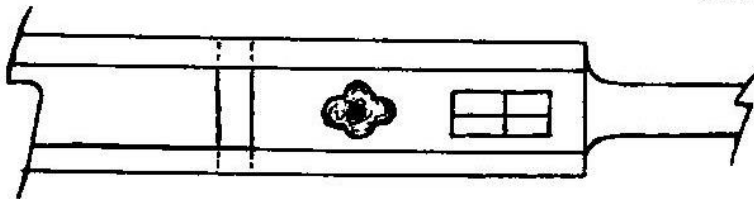
(horizontale ring als van No. 4).

boven loop achter zundgat wapen van Hasselt geschilderd

No. 7

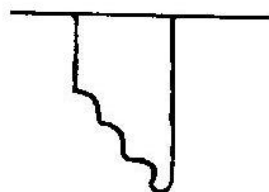
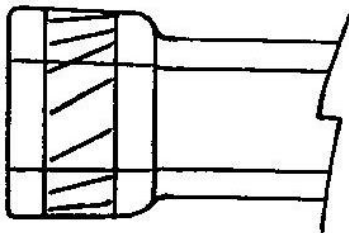

haak, voorzien van gat

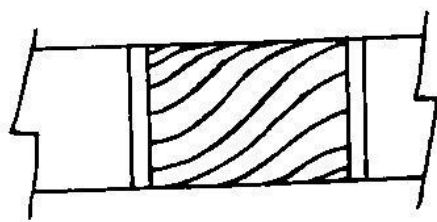
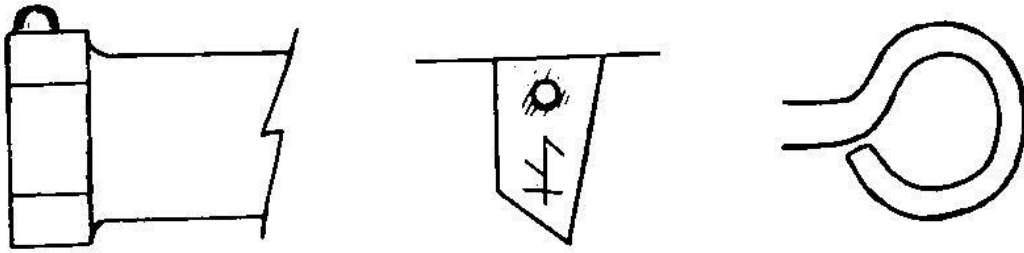
pan gevormd als vierpas, achter de pan het wapen van Hasselt.

No. 8

(bovenop loop achter zundgat wapen van Hasselt geschilderd)

No. 9

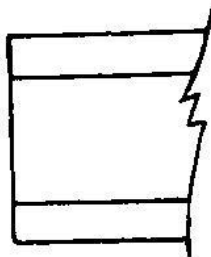
gestoken versiering op de loop
ter plaatse van de haak

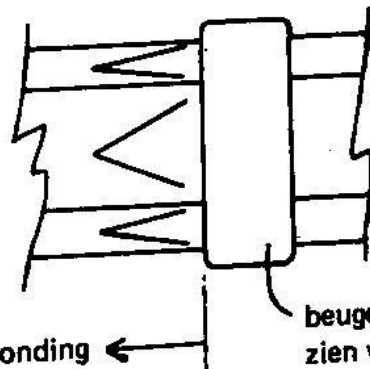
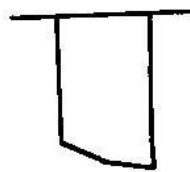
gestoken merk
op linkerzijde
van haak

Op onderkant van
kamer wapen van
Hasselt geverfd

No. 10

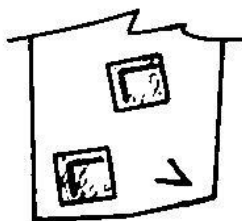

rechte monding

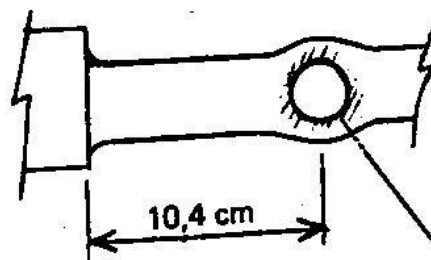

77 cm tot monding ←

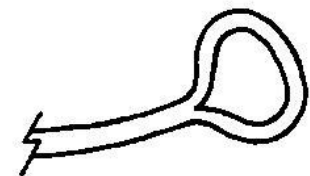
beugel, voor-
zien van pen.

merken op
rechterzijde
van haak

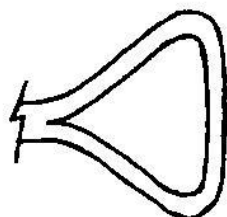
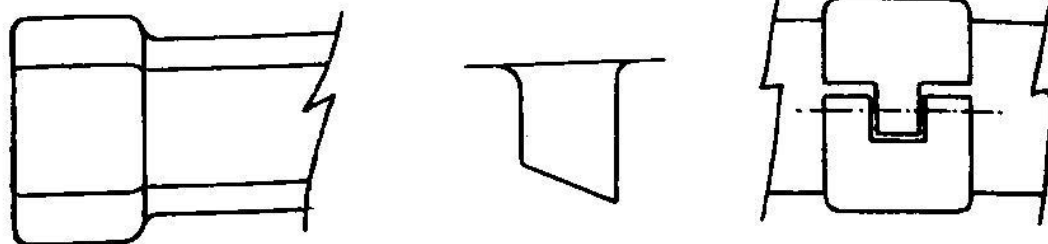

horizontaal
gat in stang

Op linkerzijde van loop bij zundgat wapen van Hasselt geschilderd.
Beugel voorzien van 2 bouten en pen (zie No. 3).
Versiering van kamer bestaat uit gestoken lijnen in langsrichting.

No. 11

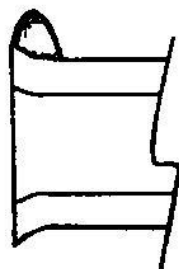

verbust (?) zundgat
boven lange recht-
hoekige pan opzij

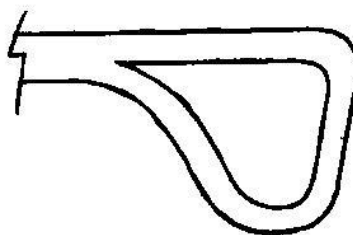
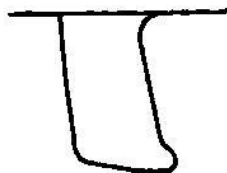
om loop twee halve
ringen, boven en on-
der geklonken; aan
rechterzijde een gat,
aan linkerzijde een
tap met een lengte
van 1,9 cm en dia-
meter van 1,6 cm;
63,2 cm van ring tot
mond

Tegenover het zundgat is op de kamer het wapen van Hasselt geschilderd.

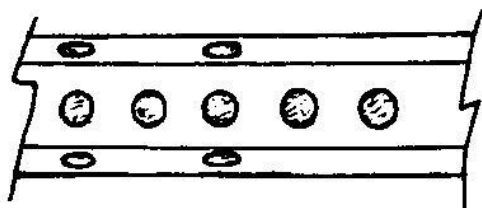
No. 12

uitgesmede korrel,
hoogte 1 cm

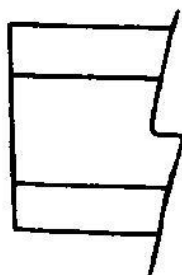
Wapen van Hasselt geschilderd
op rechterkant van loop bij
kamer.

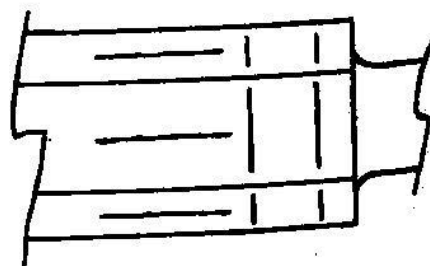
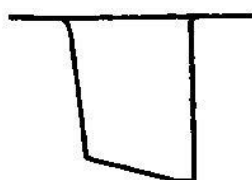
serie ronde slagmerken
als versiering op loop

Op rechterzijde van haak:
drie of vier onduidelijke ronde
slagmerken.

No. 13

(verticale ring als van No. 11)

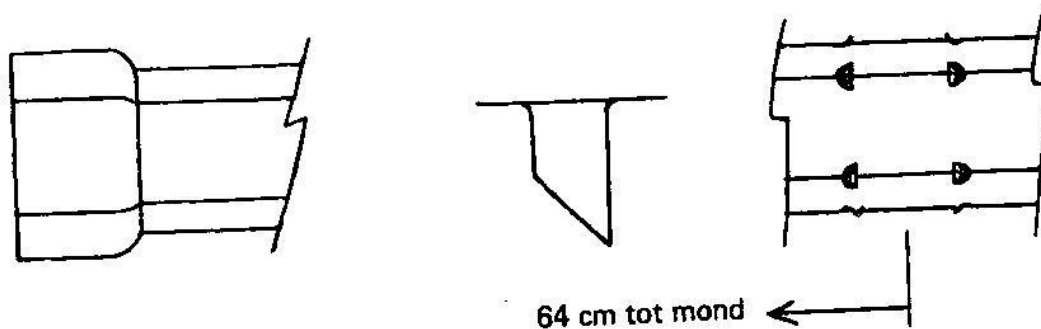
gestoken versiering
op loop bij kamer

In de loop zat een prop papier en een distributiezegel uit de Tweede Wereldoorlog.

Ring van geslagen letterstempels (?) op 76,6 cm van mond:

No. 14

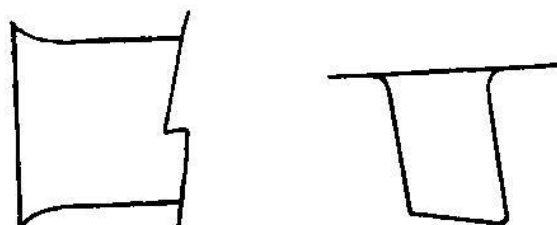

(horizontale ring als van No. 8)

Op onderzijde van kamer het wapen van Hasselt geschilderd.

"Versiering" op loop van ingeslagen kanten rondom; later blijkt dit de plaats te zijn van een (nu ontbrekende) beugel (zie No. 16).

No. 15

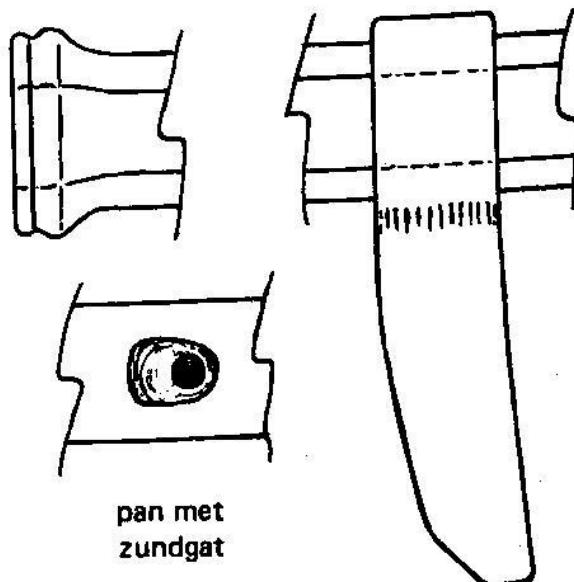
Wapen van Hasselt onder op kamer geschilderd

(horizontale ring als van No. 4)

(vierpas-pan en gestoken versiering als van No. 7)

(uitgeslagen "versiering" als van No. 14, op 75,3 cm van monding)

No. 16

pan met zundgat

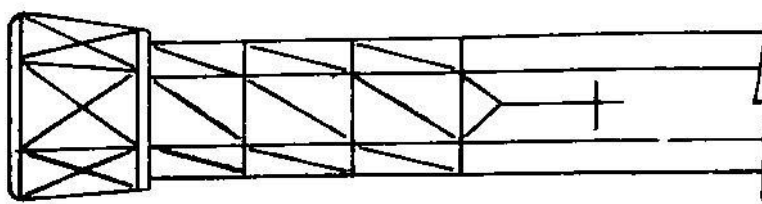
De oorspronkelijke haak is afgebroken; de basis hiervan is nog zichtbaar: 30,5 cm van monding, 5,3 breed.

De bus is gerepareerd door het omsmeden van een band met haak.

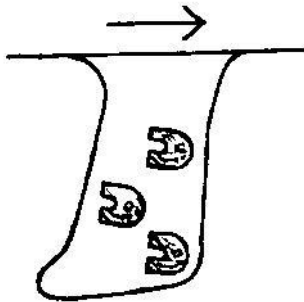
Niettemin is de bus ook nog voorzien van een beugel met tappen en een 29,7 cm lange vork met pen (als van No. 11). Deze beugel wordt gefixeerd door de ingekapte "versiering" als van No's 14 en 15.

Ring als van No. 4, maar verticaal. Horizontaal gat in stang op 23,2 cm van loop. Wapen van Hasselt op rechterkant loop bij kamer.

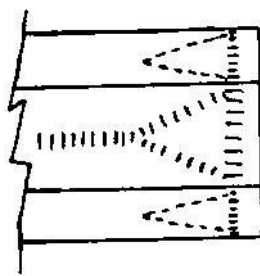
No. 17

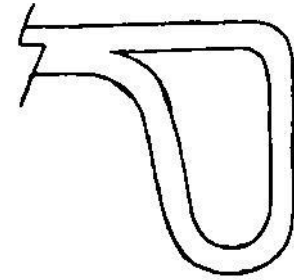
gestoken versiering op loop bij monding

3 onduidelijke slagmerken op rechterkant haak (zie No.21)

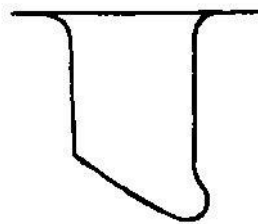
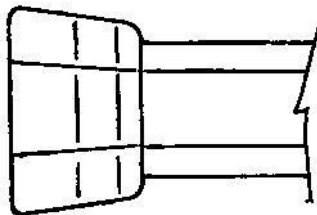
gestoken versiering op onderkant kamer

(horizontaal gat in stang op 15 cm van loop)

Vóór het zundgat 4 ronde letterstempels (?) plus ring van 8 idem rondom. Achter het zundgat het inventarisnummer 112 geverfd.

No. 18

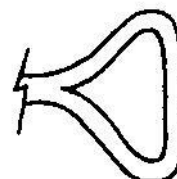
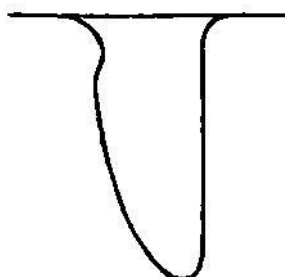
(de pan heeft een lengte van 5,6 cm; het zundgat is dichtgestopt, mogelijk met cement)

De horizontale ring is als die van No. 4.

Achter op de kamer is met witte verf het inventarisnummer 115 geschilderd.

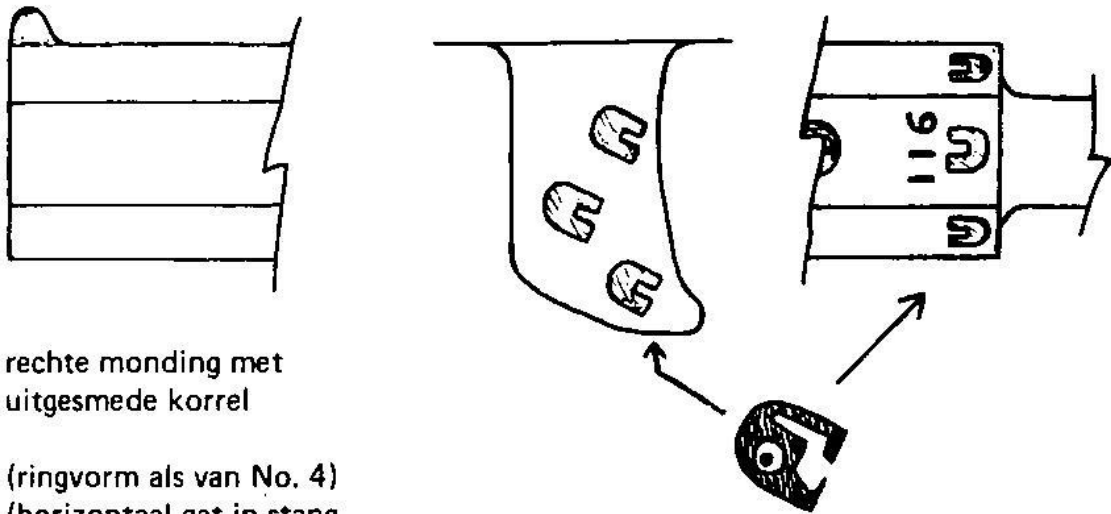
No. 19

(rechte monding als van No. 10)

Twee ronde slagstempels op achterstuk loop; inventarisnummer 113 op kamer achter pan geschilderd.

No. 20

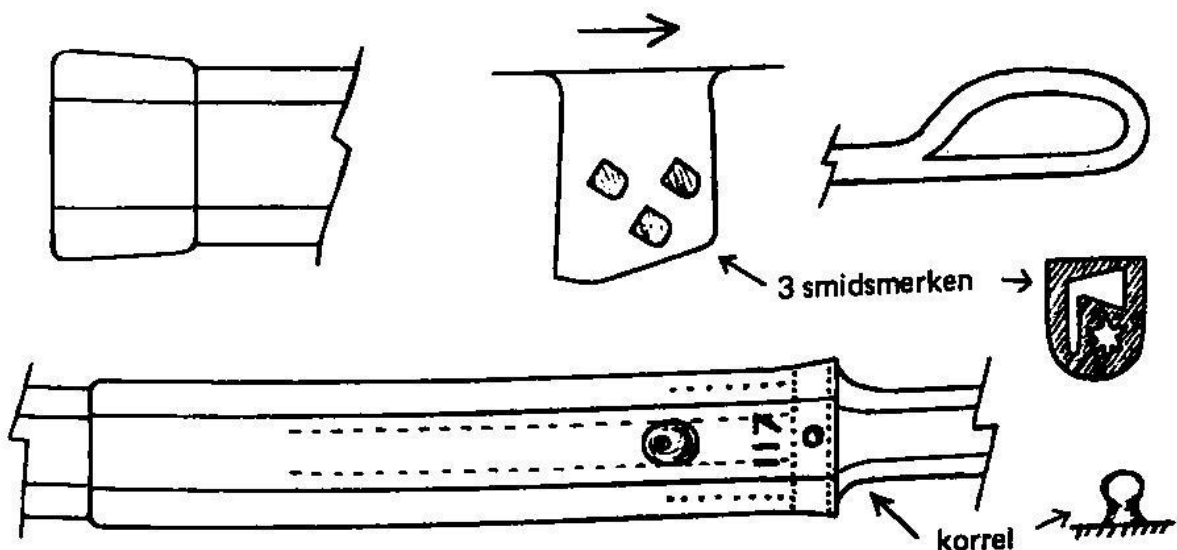
rechte monding met
uitgesmede korrel

(ringvorm als van No. 4)
(horizontaal gat in stang
op 18,8 cm van loop)

(voorzien van omgeklonken beugel met tappen en een vork met een lengte
van 34,5 cm; afstand beugel tot monding 61,4 cm)

Vrij duidelijke smidsmerken, 3 op linkerszijde van haak en 8 op de vlakken
van de loop aan het uiterste uiteinde bij de kamer. Deze merken zijn onge-
twijfeld identiek aan die van No's 17 en 21. De vaststaande gedaante van
dit merk is als geschetst bij No. 21 waar het merk zeer duidelijk was inge-
slagen.

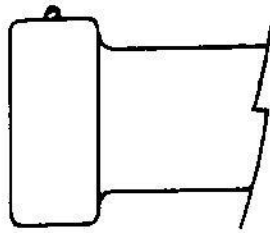
No. 21

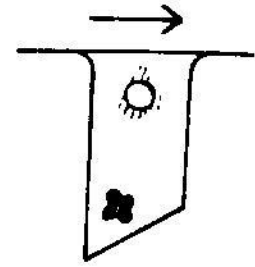
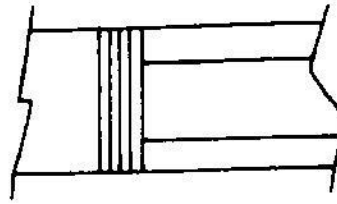
versiering door middel van ingeslagen putjes
(horizontaal gat in stang op 14,2 cm van loop)

(loop voorzien van beugel met vork; 83,5 cm van beugel tot monding,
totale lengte van pen 36 cm; plaats van loszittende beugel vastgesteld aan
de hand van de opgestuikte kantjes op de loop)

No. 22

mondingsring
voorzien van klein
rond korreltje

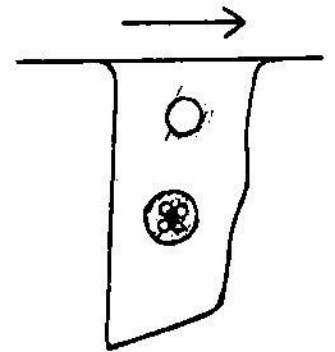
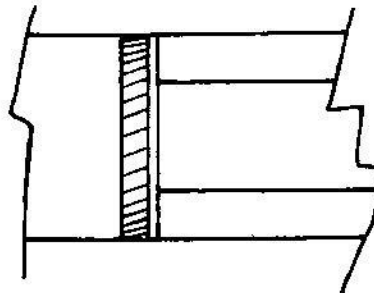
diameter van gat in
haak 1,1 cm; merk
in vorm van vierpas
(of kruis?)

(horizontale ring als die van No. 4)

Achter de pan het inventarisnummer 119; rechts vóór de pan bevinden
zich 6 ingekapte kepen (aantal acties of treffers?).
Afstand van ringversiering op loop tot stang 32,5 cm.

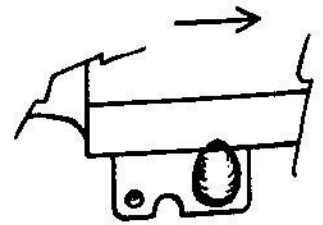
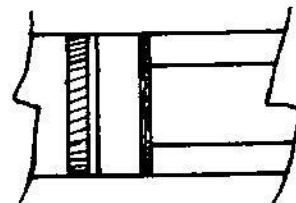
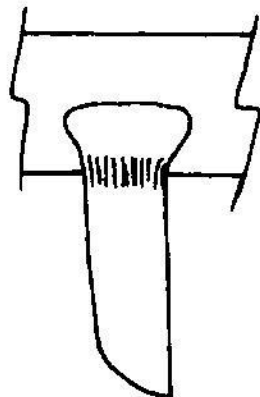
No. 23

(mondingsring
met klein rond
korreltje als
van No. 22)

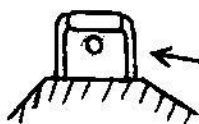

Diameter van gat in haak 0,8 cm; slagmerk op haak,
mogelijk een vierpas; inventarisnummer 118, horizontale ring als van No. 4.

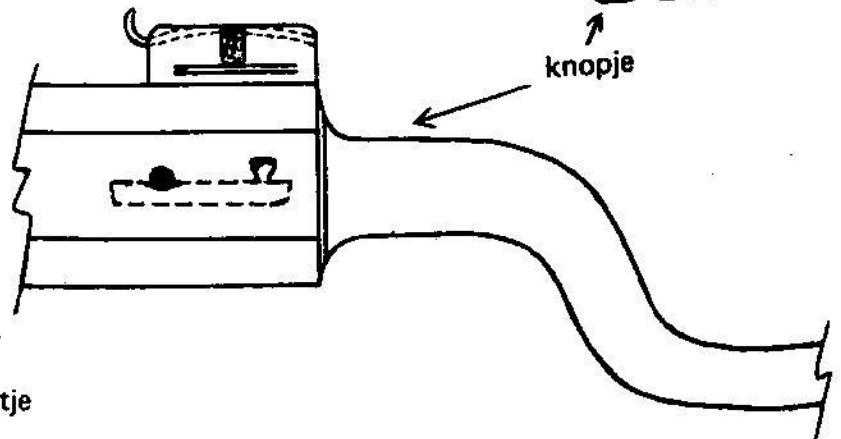
No. 24

knopje

gaatje

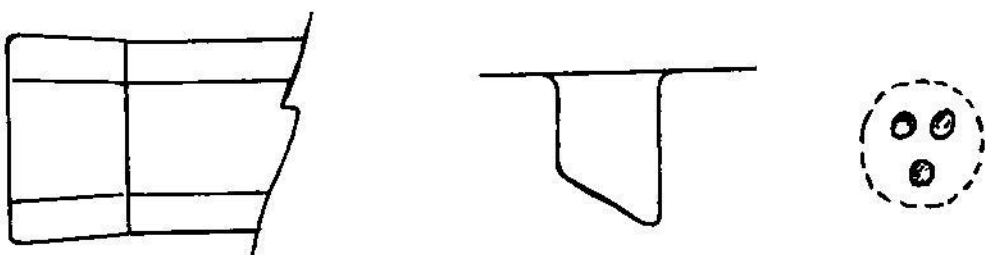

Deze bus heeft een aangesmede haak, mogelijk als vervanging van een afgebroken haak. De pan is voorzien van een knopje; vermoedelijk is hij van een pandeksel voorzien geweest of misschien van een lonthouder. Bovenop de kamer bevindt zich een blokje met een gaatje in langsrichting; dit is hetzij een vizierinrichting, hetzij een lontgeleider.

De loop is waarschijnlijk eertijds ingekort. Hierdoor is niet meer na te gaan of er een korrel op heeft gezeten die een deel van de vizierinrichting zou hebben kunnen vormen.

De horizontale ring is gevormd als die van No. 4.

No. 25

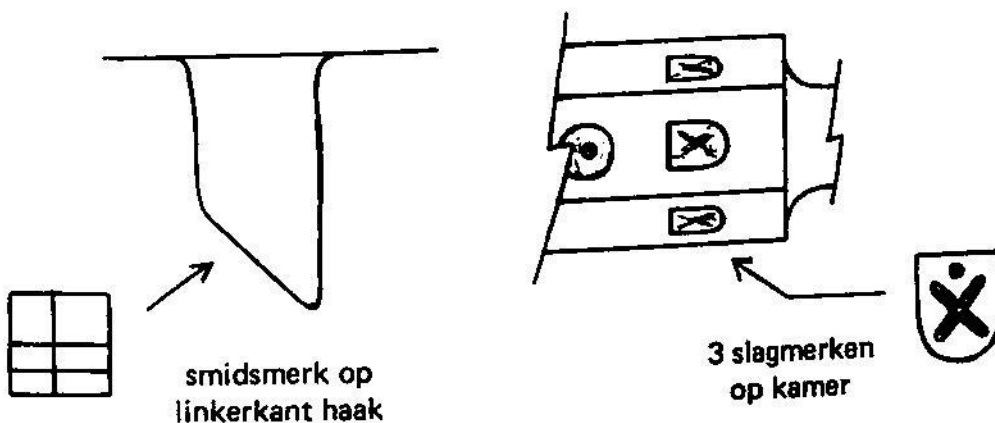

Het zundgat bevindt zich aan de rechterkant van de loop maar is NIET van een pan voorzien.

Horizontale handgreep als van No. 4.

zeer onduidelijke merktekens op de rechterkant van de haak

No. 26

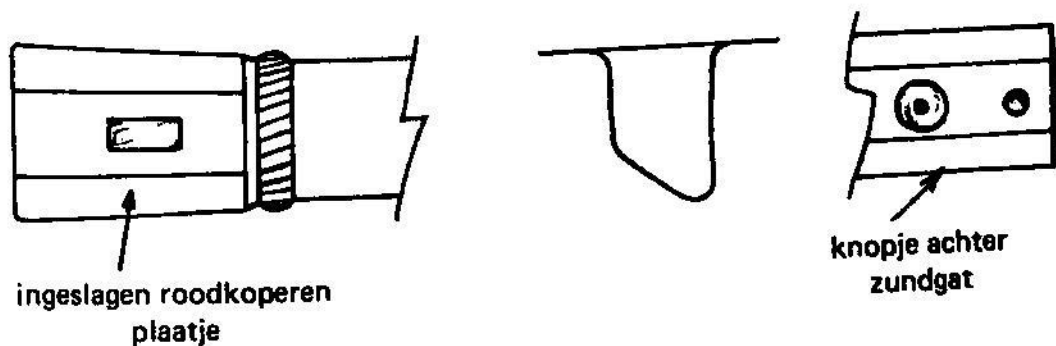

smidsmerk op linkerkant haak

3 slagmerken op kamer

(rechte monding als van No. 10; ring als van No. 4, maar verticaal)

No. 27

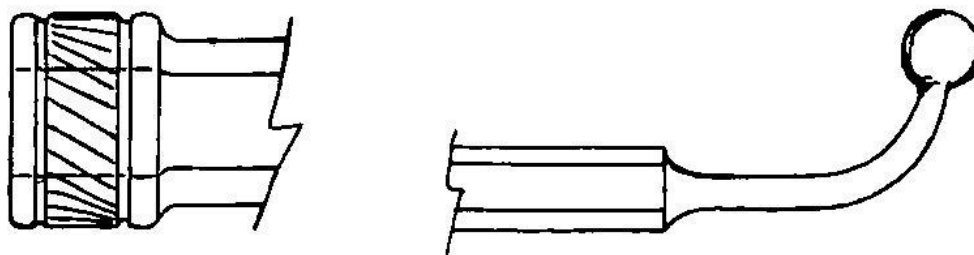
ingeslagen roodkoperen plaatje

knopje achter zundgat

Achter het zundgat bevindt zich een knopje; diametraal tegenover dit knopje bevindt zich in de kamer een rond gat met een middellijn van 0,8 cm. Naar het doel hiervan kan slechts worden gegist.

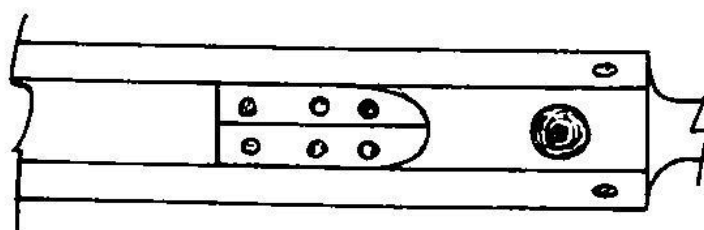
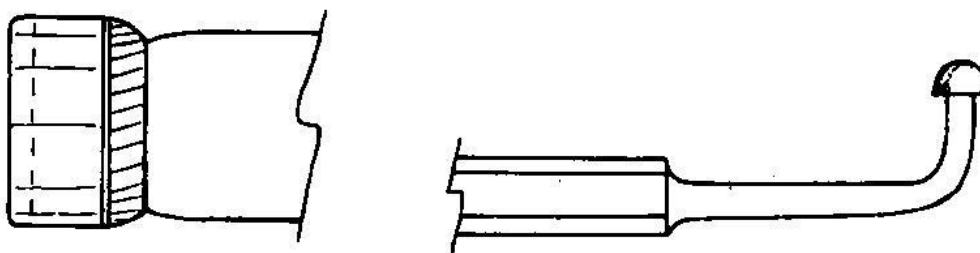
Door het breukvlak van de afgebroken stang geeft een ander gat verbinding met de ziel van de loop.

No. 28

Oorspronkelijke haak vermoedelijk afgebroken; bus nu voorzien van omgesmede ring met horizontale tappen; afstand ring tot monding: 66 cm; lengte over de tappen 13,5 cm.

No. 29

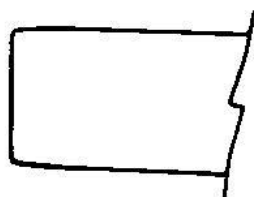

op loop ingeslagen
en gestoken versiering

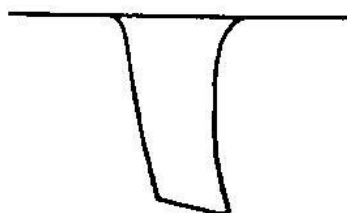
achter op de kamer 2
onleesbare slagmerken

De oorspronkelijke haak is afgebroken; bus nu voorzien van omgesmede ring met horizontale tappen en vork; afstand ring tot monding 66,2 cm; lengte over de tappen 12,4 cm; totale lengte van vork 20,6 cm.

No. 30

rechte ronde monding

(horizontale ring
als van No. 4)

pan met zundgat

WAARNEMINGEN EN CONCLUSIES

1. Gewichten en kalibers

Bij een nadere beschouwing van het in dit artikel gepresenteerde overzicht van de in Nederland aangetroffen haakbussen blijkt dat deze bussen een vrij chaotisch beeld te zien geven. Het is niet mogelijk ze in te delen in een klein aantal scherp omliggende groepen. Dit is enigszins verwonderlijk daar uit literatuurbronnen zou moeten blijken dat de haakbussen uit de 15de en 16de eeuw in drie categorieën van verschillende grootte kunnen worden ingedeeld [zie o.a. Lit.3]. Dit zijn de *halve haak* met een gewicht van ongeveer 12,5 kg en een kaliber van ca. 15 mm, de *hele haak* met een kaliber van ca. 19 mm en de *dubbelhaak* met een kaliber van ca. 23,5 mm.

Zowel de gewichten als de kalibers van de aangetroffen haakbussen variëren sterk. Extremen van 5,5 kg en 20 kg daargelaten, is er een gewichtspiek waar te nemen tussen 13 en 16 kg (15 haakbussen), gevolgd door een kleinere piek tussen 10 en 12 kg (7 haakbussen). De genoemde halve haak valt hier net tussen en de hele haak net boven.

Voor wat betreft de kalibers zijn er vijf pieken te constateren: omstreeks 20 mm (5 bussen), omstreeks 26 mm (7 bussen), 28 mm (9 bussen), 30 mm (5 bussen) en 33 mm (4 bussen). Er is evenwel niet één haakbus bij met een gewicht van ca. 16 kg en een kaliber van ca. 19 mm (de hele haak).

Resumerend kan worden geconcludeerd dat de in historische documenten aangegeven verdeling in halve, hele en dubbele haken niet kan worden gehandhaafd. Het standaardtype haakbus heeft eerder een gewicht van 14 à 15 kg en een kaliber van ca. 28 mm. De grote variatie is ongetwijfeld te verklaren door het feit dat haakbussen veelal plaatselijk werden vervaardigd naar de inzichten van locale wapensmeden. Van standaardisatie was in die tijd (de late Gotiek) zeker nog geen sprake.

2. Looplengtes

In de looplengtes van de aangetroffen haakbussen blijkt een veel kleinere spreiding voor te komen dan in de gewichten en kalibers. Behoudens twee bussen met een looplengte van resp. 60 en 71 cm, en drie bussen met een looplengte van ca. 120 cm, liggen alle looplengtes in het gebied tussen ca. 100 cm en ca. 110 cm. De reden hiervan is vermoedelijk dat de wapensmid die zo op het oog een haakbus namaakte wel een goede indruk had gekregen van de looplengte maar niet van het kaliber of het gewicht.

Een parameter die nogal eens in de literatuur over het oude geschut voorkomt is de looplengte, uitgedrukt in kalibers ($L_1/kal.$). Deze parameter blijkt bij 22 van de opgemeten haakbussen een waarde te hebben die ligt tussen 36 en 44. Overeenkomstige waarden (35-40) worden ook door Henrard opgegeven voor de vroegste "arquebuses". Maar voor de haakbussen die door de Zwitsers bij Murten (1476) zijn gebruikt geeft hij een waarde op van 62 (Lit.4).

Voor wat betreft de buitendoorsnede van de lopen valt op dat alle lopen geheel of gedeeltelijk achtkantig (octagonaal) zijn, behalve de loop van No. 30 die zeskantig (hexagonaal) is. Het zundgat is bij 23 van de haakbussen boven op de loop geplaatst (het type uit de eerste helft van de 15de eeuw) en bij 7 van de bussen aan de zijkant (laatste kwart van de 15de eeuw en 16de eeuw).

3. De handgreep

Van de 30 onderzochte haakbussen hebben 26 een ring aan het uiteinde van de stang. Twee hebben een knop aan de (naar boven gebogen) stang en van de resterende twee is niet meer na te gaan of ze een ring hebben gehad.

Bij 14 bussen is de ring horizontaal en bij 12 verticaal. Een duidelijke trend blijkt hier dus niet uit. Een horizontale ring lijkt meer praktisch te zijn bij een verticaal schootsveld (zoals wanneer uit een schietpoort in een muur wordt geschoten) en een verticale ring bij een horizontaal schootsveld (wanneer van een muur af wordt geschoten of in het vrije veld). De stand kan natuurlijk ook een gevolg zijn van de toevallige voorkeur van de wapensmid. Van sommige haakbussen is de stang gebogen. Dit kan indertijd met opzet zijn gebeurd naar het inzicht van de schutter (om het richten te vergemakkelijken?) of het kan een latere "beschadiging" betreffen. Dit laatste is waarschijnlijk het geval bij de bussen waarvan de stang niet in het verticale vlak is gebogen.

Bij zes bussen is de stang horizontaal doorboord, 10 à 20 cm achter de loop, gatdiameter tegen de 2 cm. Het doel van dit horizontale gat is niet duidelijk; het heeft ongetwijfeld te maken met het gebruik van het wapen en niet met de fabricage. Misschien diende het gat voor het aan de ketting leggen van de haakbussen teneinde ze voor diefstal te vrijwaren? Maar hiervoor zou de ring ook hebben kunnen dienen. Of misschien had het gat te maken met een gezamenlijke elevatie-inrichting voor enige bussen? Een minder onwaarschijnlijke oplossing wordt aan de hand gedaan door afbeeldingen in de Codex ms. 1390 van de voormalige Koninklijke Universiteitsbibliotheek te Erlangen (uit 1460 - 1480). Een goede weergave hiervan is te vinden in Lit. 7. Deze afbeeldingen geven handbussen te zien die zijn voorzien van een hefboom die kan scharnieren om een draaipunt in de richtstang of lade. Aan het voorste uiteinde van deze hefboom bevindt zich een lont- of zwamhouder. Het gat in de stang van de Nederlandse haakbussen zou derhalve hebben kunnen dienen voor de montage van een dergelijke lonthouder.

Opvallend is dat alle zes bussen een verticale ring hebben: toeval? Drie van deze bussen bevinden zich in het Legermuseum (No's 17, 20 en 21). Ze zijn alle drie voorzien van drie identieke slagmerken op de haak (strijdbijl met zespuntige ster) en zijn derhalve vervaardigd door dezelfde wapensmid. De resterende drie zijn uit Hasselt afkomstig (No's 10, 12 en 16). Van No. 16 ontbreekt de oorspronkelijke haak. No. 12 heeft een haakvorm die identiek is aan die van no's 17 en 20, en heeft drie of vier (onduidelijke) slagmerken op de haak. Deze merken kunnen gelijk zijn aan die van de eerste drie bussen en het is

waarschijnlijk dat ook deze haakbus door dezelfde wapensmid is vervaardigd. No. 10 heeft twee afwijkende vierkante slagmerken op de haak en is derhalve door een andere smid vervaardigd. Mogelijk is wel dat alle zes bussen uit dezelfde omgeving of staf afkomstig zijn, maar het mysterie van de doorboorde stang blijft.

Overigens hebben vier van de andere haakbussen een gat in de haak, gatdiameter 0,8 à 1,1 cm. Deze bussen (No's 7, 9, 22 en 23) hebben alle vier een horizontale ring: wederom toeval? De haakvorm van de vier bussen is vrijwel identiek. No. 22 en No. 23 bevinden zich in het Legermuseum. Beide hebben hetzelfde slagmerk op de haak (een vierpas of kruis) en zijn met zekerheid van dezelfde hand afkomstig. No. 7 en No. 9 bevinden zich in Hasselt. No. 9 lijkt in vele opzichten op de No's 22 en 23: zelfde haakvorm, totale lengte en kaliber, alle drie voorzien van een korrel, en is derhalve wellicht uit dezelfde wapensmidse afkomstig. No. 7 wijkt af van de overige drie haakbussen en is vermoedelijk door een andere wapensmid vervaardigd (uit dezelfde omgeving?). Naar het doel van het gat in de haak kan slechts worden gegist. Wellicht werd indertijd door dit gat een strop gehaald om de haakbus steviger aan schraag of vork te kunnen bevestigen.

4. Richtmiddelen

Zeven of acht van de onderzochte haakbussen zijn voorzien van een korrel of vizier. De nummers 9, 12, 20, 21, 22, 23 en 27 hebben een korrel op de mondingsband of achter op de kamer. No. 24 is op de kamer voorzien van een constructie die als vizierinrichting kan hebben gediend, als lonthouder of als beide. Het is wel opmerkelijk dat deze vroege vuurwapens reeds van een richtmiddel zijn voorzien. Het is mogelijk dat de korrels of vizieren later aan de bussen zijn toegevoegd bij wijze van "modernisatie" maar waarschijnlijk is dit niet. Richtmiddel of niet, de trefzekerheid van deze haakbussen was en bleef gering. Met een gemakkelijker richten heeft ook de vork-met-pen te maken waarmee 10 van de bussen zijn uitgerust. In de meeste gevallen zijn dit wel latere toevoegingen. De nummers 3 en 10 zijn voorzien van een omgeklonken beugel waarin een pen kan draaien. De nummers 11, 14, 15, 16, 20 en 21 zijn voorzien van twee om de loop geklonken halve ringen met tappen. Bij de nummers 28 en 29 is de ring niet in twee helften omgeklonken maar is hij als één geheel met de tappen omgekrompen. No. 16 is in dit verband een interessant exemplaar: de oorspronkelijke haak is afgebroken, hierna is een reparatiehaak om de loop heen gesmeed en later is deze bus ook nog eens voorzien van een vork! De nummers 28 en 29 lijken veel op elkaar: beide hebben een knop als handgreep, beide zijn voorzien van een omgekrompen ring met tappen en van beide is de haak afgebroken. Misschien is deze haak met opzet verwijderd toen zijn functie moest worden overgenomen door de (latere) richtvork. In dit verband is een opmerking van Kuypers van belang (Lit. 3). Hij schrijft (overigens zonder bronvermelding) dat "sedert 1521 de haakbussen van vorken werden voorzien als miktoestellen".

5. Versieringen

Afgezien van de, soms fraaie, vormgeving van de monding zijn 16 van de haakbussen min of meer met versieringen verfraaid. De toegepaste versieringstechnieken bestaan hoofdzakelijk uit gestoken lijnen en ronde slagmerken. In één geval (No.21) bestaat de versiering uit lange reeksen ingeslagen putjes. Aan bus No.9 is extra aandacht besteed door ten eerste de loop van rond via octagonaal naar vierkant te laten verlopen en ten tweede op het ronde gedeelte een band van schroefvormig gewonden lijnen te steken, activiteiten die geen functionele betekenis hebben maar wel het aanzien van het uiteindelijke product ten goede komen.

Van verreweg de meeste haakbussen is de monding verfraaid, hetzij door een, soms vrij gecompliceerde, profilering, hetzij door ingestoken lijnen of beide. Goede voorbeelden hiervan zijn de nummers 5, 6, 17, 27, 28 en 29.

6. Smide- en stadsmerken

Een van de belangrijkste kenmerken van de onderzochte haakbussen is het al dan niet voorkomen van merken ter identificatie. Zeventien bussen vertonen slagmerken van diverse typen. Hiervan kunnen die van de No's 6 en 12 als versiering worden afgedaan. De stempels van No. 13 (C en V?) zijn wellicht tuighuis- of stadsmerken. Het is niet zeker of deze stempels letterstempels zijn daar de C en de V vrij onduidelijk zijn en bovendien ondersteboven in de wapenschildjes staan. De merken van de nummers 3, 9, 19, 22, 23, 25 en 26 zijn te onduidelijk voor identificatie maar die van de nummers 1, 4, 10, 13, 17, 20, 21 en 28 zijn voldoende duidelijk. De juiste identificatie van de desbetreffende wapensmeden is evenwel niet mogelijk gebleken. Hopelijk kan dit in de toekomst nog eens geschieden.

De Hasseltse haakbussen vertonen het wapen van Hasselt: "een schild van azuur, beladen met een kruis van geel", volgens waarneming: een rood kruis in een gele rechthoek, omgeven door een zwarte rand. Dit wapen is hetzij gestoken en geschilderd, hetzij alleen geschilderd. In dit verband is wederom een opmerking van Kuypers van belang (Lit.3). Hij schrijft dat "omstreeks 1500 veel haakbussen werden geleverd en van wapenschildjes voorzien".

Op de haakbussen in het Legermuseum te Leiden zijn inventarisnummers geschilderd (Nummers 17 t/m 24). Wanneer dit is geschied, is de schrijver op dit moment niet bekend.

Naschrift

Het hierboven geschetste overzicht van de tot dusverre in Nederland aangetroffen haakbussen van het derde type preteent deert niet volledig te zijn. De speurtocht naar mogelijke andere haakbussen gaat verder. Informaties van lezers die dergelijke bussen aan het licht zouden brengen zijn uiteraard zeer welkom. Aanvullingen zullen zo nodig later worden gepubliceerd.

Het zou natuurlijk ook interessant zijn overeenkomstige haakbussen in buitenlandse musea en collecties te catalogiseren en

eventueel verschillen met de in Nederland aangetroffen bussen op te sporen en aan te geven. Assistentie bij deze omvangrijke taak is dan evenwel noodzakelijk.

Literatuur

1. "Antieke vuurwapens", R.T.W.Kempers, Fibula-van Dishoeck, 1973.
2. "A late medieval Hackbut", J.M.van den Brink, Journal of the Arms & Armour Society, Vol.VI, No.9.March, 1970.
3. "Geschiedenis der Nederlandsche Artillerie", F.H.W.Kuypers, 1872, Bibliotheek Legermuseum W 1155.
4. "Histoire de l'Artillerie en Belgique", P.Henrard, 1865, Bibliotheek Legermuseum K 105.
5. "An Outline of the History and Development of Hand Firearms, from the Earliest Period to about the End of the Fifteenth Century", R.Coltman Clephan, The Walter Scott Publishing Co., Ltd, 1906 (reprint by Standard Publications Inc.).
6. "Handbuch der Waffenkunde", W.Boeheim, 1890 (Nachdruck der Akademischen Druck- und Verlagsanstalt, Graz, Oesterreich).
7. "Quellen zur Geschichte der Feuerwaffen", A.Essenwein, 1877 (Nachdruck der Akademischen Druck- und Verlagsanstalt, Graz).
8. "Tracht, Wehr und Waffen, 1350-1450", E.Wagner, 1960, Artia, Praag.

Summary

In this article the results are published of an extensive survey of late-medieval haquebuts, presently remaining in museums and collections in The Netherlands. Only those weapons have been incorporated which are of the same all-steel type (called Type 3). They consist of a barrel provided with a hook and with an integral extension rod at the rear end of the barrel, terminating in a ring or pommel. Of this type, 30 have so far been located in The Netherlands.

The main characteristics of each haquebut have been sketched, and various parameters and other characteristics have been compared and discussed. To facilitate the proper understanding of the main parts of the text a brief glossary of terms (Dutch → English) follows below.

afkomst	origin	haakbus	haquebut	slagmerk	die mark
beugel	strap, shackle	kamer	breech	smeedijzer	steel
eigenaar	owner	knopje	button	smidsmerk	maker's mark
gaffel	fork	korrel	sight	stang	rod, handle
gat	hole	lonthouder	match holder	verbust	rebushed
geschilderd	painted	loop	barrel	vizier	rear sight
haak	hook	pandeksel	pan cover		